

KILKA UWAG O ARCHEOLOGII FUNERALNEJ W POLSCE

Abstrakt: Artykuł traktuje o tzw. archeologii funeralnej. Pod tym pojęciem należy rozumieć tę część archeologii, która zajmuje się badaniem i interpretacją grobów oraz cmentarzysk. Autor dokonuje krótkiego przeglądu traktowania tego typu źródeł w polskiej archeologii. Następnie zwraca uwagę na interdyscyplinarny charakter tej subdyscypliny – archeologii funeralnej (antropologia, etnologia, religioznawstwo, historia). Zaawansowanie badań poszukujących w źródłach archeologicznych uniwersalnych treści interpretacyjnych może prowadzić do wydzielenia nowej dyscypliny – „funerologii”.

Słowa kluczowe: archeologia, grób, cmentarzysko, obrządek pogrzebowy

Abstract: The article discusses the so-called funeral archaeology. This term applies to the field of archaeology that studies graves and cemeteries. The author briefly reviews the treatment of these kinds of sources in Polish archaeology. Then he points out the interdisciplinary character of this subdiscipline – funeral archaeology (anthropology, ethnology, religious studies, history). The advancement of the research that seeks universal essence in archaeological sources may lead to establishing a new discipline – “funerology”.

Key words: archaeology, grave, cemetery, funerary rite

Studenci pierwszego roku studiów uniwersyteckich już na samym początku swej edukacji archeologicznej dowiadują się, że dwa główne zasoby źródeł, z jakimi będą mieli do czynienia, to pozostałości osad oraz groby i cmentarzyska. Inne relikty działań naszych przodków – np. miejsca pozyskiwania surowców, praktyk kulturowych, pola bitew, itd. – choć wymieniane w podręcznikach (np. D. Ławecka 2009, s. 83–84), w realiach zawodowych mają mniejsze, by nie powiedzieć marginalne znaczenie. Oczywiście musimy tu brać poprawkę na chronologię, bowiem każdą z epok prahistorycznych (i historycznych), obok innych cech, charakteryzuje własna specyfika źródłowa. Znamy przecież takie kultury, których znajomość opierała się jeszcze do niedawna prawie w całości na materiałach z grobów i cmentarzysk, a ich monograficzne ujęcia były w istocie omówieniem i analizą źródeł sepulkralnych (por. J. Machnik 1966). Istnieją też takie, w których tego rodzaju źródła odgrywają marginalne znaczenie, a główny zasób źródłowy tworzą osady (por. np. M. Parczewski 1988). Istotne są także różnice między poszczególnymi okresami (kulturami), zarówno jakościowe (np. groby ciałoopalne i/lub szkieletowe), jak i przede wszystkim

ilościowe (pojedyncze groby i wielkie, kilkutyśne cmentarzyska). O ile badania miejsc zamieszkiwania i działalności gospodarczej społeczności prahistorycznych dobrze wpisują się w archeologię osadnictwa, od dawna zdefiniowaną jako specyficzna (odrębna?) subdyscyplina archeologii (A. Dymaczewski 1966; S. Kuratowski 1973, M. Jankuhn 2004), o tyle w odniesieniu do źródeł grobowych brak jest podobnego przyporządkowania. Nie oznacza to wcale marginalizacji tej problematyki, bowiem rzeczywistość polskiej archeologii jest zupełnie inna, o czym przekonuje długa lista prac mających w tytułach obrządek pogrzebowy i jego różne implikacje.

Zanim przejdziemy do zasadniczych rozważań, wypada zwrócić uwagę na kwestie terminologiczne. Przegląd dotychczasowej literatury archeologicznej uświadamia, że w ujęciu historycznym badania nad cmentarzyskami są integralną częścią archeologii w ogóle. Dopiero zrozumienie istoty samej dyscypliny pozwala na adekwatną ocenę wniosków, które znajdujemy w poszczególnych pracach omawiających szersze lub węższe zagadnienia związane z archeologią cmentarzysk. W ostatnich latach coraz częściej próbuje się akcentować specyfikę

tej części archeologii, jeśli nie wprost, to poprzez liczne prace wykraczające poza tradycyjną analizę źródeł. Używa się przy tym różnych terminów: archeologia funeralna, archeologia sepulkralna czy nawet archeologia śmierci (por. K. Lewartowski 2001; L. Gardęła 2011, s. 348, 369). Ich wyjaśnienie i uporządkowanie nie będzie w takim razie pozbawione sensu.

Archeologia funeralna (czasami występująca też jako funebralna – np. W. Dzieduszycki 2000) bierze swą nazwę od łacińskiego *funero* (= pogrzebać) z formą przymiotnikową *funereus* (= *funebri*), a więc należący do pogrzebu, pogrzebowy i rzeczownikową *funus* (= pogrzeb, ale też trup, śmierć). Archeologia sepulkralna (częściej używany terminy: źródła sepulkralne, materiały sepulkralne, stanowiska sepulkralne) wykorzystuje w nazwie łacińskie *sepulcrum*, to jest pomnik, grób, grobowiec, mogiła; z formą przymiotnikową *sepulcralis* – należący do grobu, grobowy. Różnica interpretacyjna tych dwóch terminów jest na pozór niewielka, bowiem wskazują one na podobne treści. Jeżeli jednak chcielibyśmy być bardzo precyzyjni, to należałoby stwierdzić, że *sepulcrum* bardziej odpowiada sytuacji, w której archeolog odkopuje i bada grób. W archeologii mamy bowiem do czynienia właśnie z grobami, a nie z pogrzebami. Co prawda złożenie zmarłego do grobu jest zwykle końcową częścią ceremonii pogrzebowych, ale nie zmienia to faktu, że na poziomie źródłowym archeolog ma do czynienia wyraźnie z grobem i jego zawartością. Dopiero w dalszej kolejności stara się wyjaśniać wszelkie możliwe do interpretacji fakty stwierdzone podczas badań cmentarzysk. Właśnie w tej sytuacji bardziej adekwatny wydaje się termin „archeologia funeralna”, jako pojęcie szersze, nie ograniczające się tylko do samych grobów. Można zatem stwierdzić, że „archeologia sepulkralna” odpowiada terenowemu i źródłowemu etapowi pracy archeologa, a „archeologia funeralna” obejmuje także szersze interpretacje. W takim przypadku mielibyśmy swoistą hierarchię pojęć, mającą odzwierciedlenie w procesie badawczym archeologa: od grobu (archeologia sepulkralna) po kompleksowe wyjaśnienie (archeologia funeralna).

W takim rozumieniu archeologia funeralna jest zatem pojęciem szerszym, w którym zawiera się też sam grób, jego odkrycie i zbadanie, ale przede wszystkim wiele innych elementów związanych z obrzędowością pogrzebową. Nie ma zatem potrzeby wydzielenia mniejszego zakresu zadań i metod, które dotyczyłyby węższej „archeologii sepulkralnej”. Pozostańmy zatem przy archeologii funeralnej jako terminie adekwatnym

do oczekiwania, jakie ciążyą na współczesnej archeologii. Jest to zresztą pojęcie już utrwalone w polskiej archeologii, choćby przez cykl sympozjów i publikacji konferencyjnych pod wspólnym tytułem „Funeralia lednickie”, organizowanych i wydawanych przez Poznański Oddział Stowarzyszenia Naukowego Archeologów Polskich. W pewnym sensie synonimem dla „archeologii funeralnej” mogłaby być „archeologia śmierci” (por. K. Lewartowski 2001), jako pojęcie równie szerokie, obejmujące zarówno etap terenowy, jak i analityczny oraz interpretacyjny.

Cmentarzyska i groby niemal od zawsze były chętnie badane, głównie ze względu na spektakularne odkrycia i dobry stan zachowania na ogół efektownych zabytków, stanowiących integralną (dla niektórych najważniejszą) część odkopywanych zespołów grobowych. W pierwszym okresie, który możemy nazwać kolekcjonerskim, było to oczywiste, właśnie ze względów estetycznych i dążeń do posiadania zbiorów pięknych i dobrze zachowanych przedmiotów. Nie ma zatem nic dziwnego w tym, że najstarsze polskie (i nie tylko) zbiory archeologiczne, to w większości kolekcje materiałów pochodzących z grobów (por. np. B. Erzepki, J. Kostrzewski 1914). Taki sposób traktowania źródeł funeralnych dotyczył także tych, które pochodziły z systematycznych ówczesnych wykopalisk (np. K. Hadaczek 1909). Były także próby nieco innego, szerszego i bardziej dokładnego traktowania przede wszystkim zespołów grobowych, nie wykraczające jednak poza bardziej rozbudowany opis poszczególnych przypadków (np. G. Ossowski 1879).

Znacznie później źródła funeralne nabrały znaczenia głównie w aspekcie zwartości źródłowej inwentarzy, które szczególnie chętnie wykorzystywano do studiów chronologicznych i periodyzacyjnych. Ten nurt jest ciągle obecny w polskiej literaturze archeologicznej, co jest w pełni zrozumiałe, ale groźny jest wówczas, gdy wyczerpuje prezentowane interpretacje. Materiały funeralne są wykorzystywane do rozważań o chronologii w bardzo różny sposób. Można wydzielić tu co najmniej 3 poziomy:

- chronologia poszczególnych cmentarzysk;
- „regionalna” periodyzacja materiałów funeralnych;
- wykorzystywanie źródeł grobowych do ogólnych rozważań chronologicznych.

Ostatni z nich jest oczywisty po lekturze każdego opracowania syntetycznego dotyczącego archeologii ziem polskich (np. J. Kostrzewski et. al. 1966), a także

syntez mniejszych obszarów lub nawet regionalnych monografii poszczególnych kultur (np. J. Machnik 1966; K. Moskwa 1976). Nie ma też potrzeby przedstawiania jego szerszego uzasadnienia. To dwa pierwsze wymagają komentarza.

Określenie dokładnej chronologii każdej nekropoli ma istotne znaczenie nie tylko dla niej samej, ale też dla szerszych studiów, i to na różnych poziomach wnioskowania archeologicznego, a zwłaszcza paleodemografii (por. S. Czopek 2010, s. 106). Dotyczy nie tylko archeologii funeralnej, ale też archeologii osadnictwa, ma też znaczenie w ogólnym obrazie kultury danego okresu na jakimś obszarze. Z danych tych korzystają nie tylko archeolodzy. Dlatego podstawowym zadaniem jest w tym przypadku maksymalizacja wysiłków w celu jak najdokładniejszego, chronologicznego opracowania każdego cmentarzyska. Najstarszym rodzajem wnioskowania w tym zakresie, ciągle obecnym, jest posługiwanie się analogią. Operowanie szerokimi (pozaregionalnymi) odniesieniami powodowało (i powoduje) łatwość wpisania każdego cmentarzyska w obowiązujący schemat chronologiczno-periodyzacyjny, zatracalo jednak indywidualizm nekropoli, a tym bardziej nie sprzyjało poznaniu jej dynamiki. Używając terminologii antropologicznej można stwierdzić, że tak analizowana nekropola z (milczącego) założenia miała charakter zastojowy. Rozmijała się przy tym „rzeczywistość” z teorią, bo tak przecież można oceniać ustalony dla niektórych, małych stanowisk czas ich użytkowania trwający kilkaset lat. Jako przykład można podać małe cmentarzyska (a nawet pojedyncze groby) kultury pomorskiej, dla których ustalano chronologię w bardzo szerokich granicach – „okres halsztacki – wczesny i środkowy okres lateński”. Jest to oczywiście efekt braku zadowalających ustaleń dotyczących chronologii źródeł, które w większości wypracowuje się poza klasyczną archeologią funeralną. Tym nie mniej przykład ten dobrze oddaje istniejącą sytuację. Dla wielu archeologów jest oczywiste, że w rzeczywistości chodzi tylko o niewielki zakres wydzielanego, dość długiego przedziału chronologicznego, którego bliżej sprecyzować na danym etapie badań nie sposób.

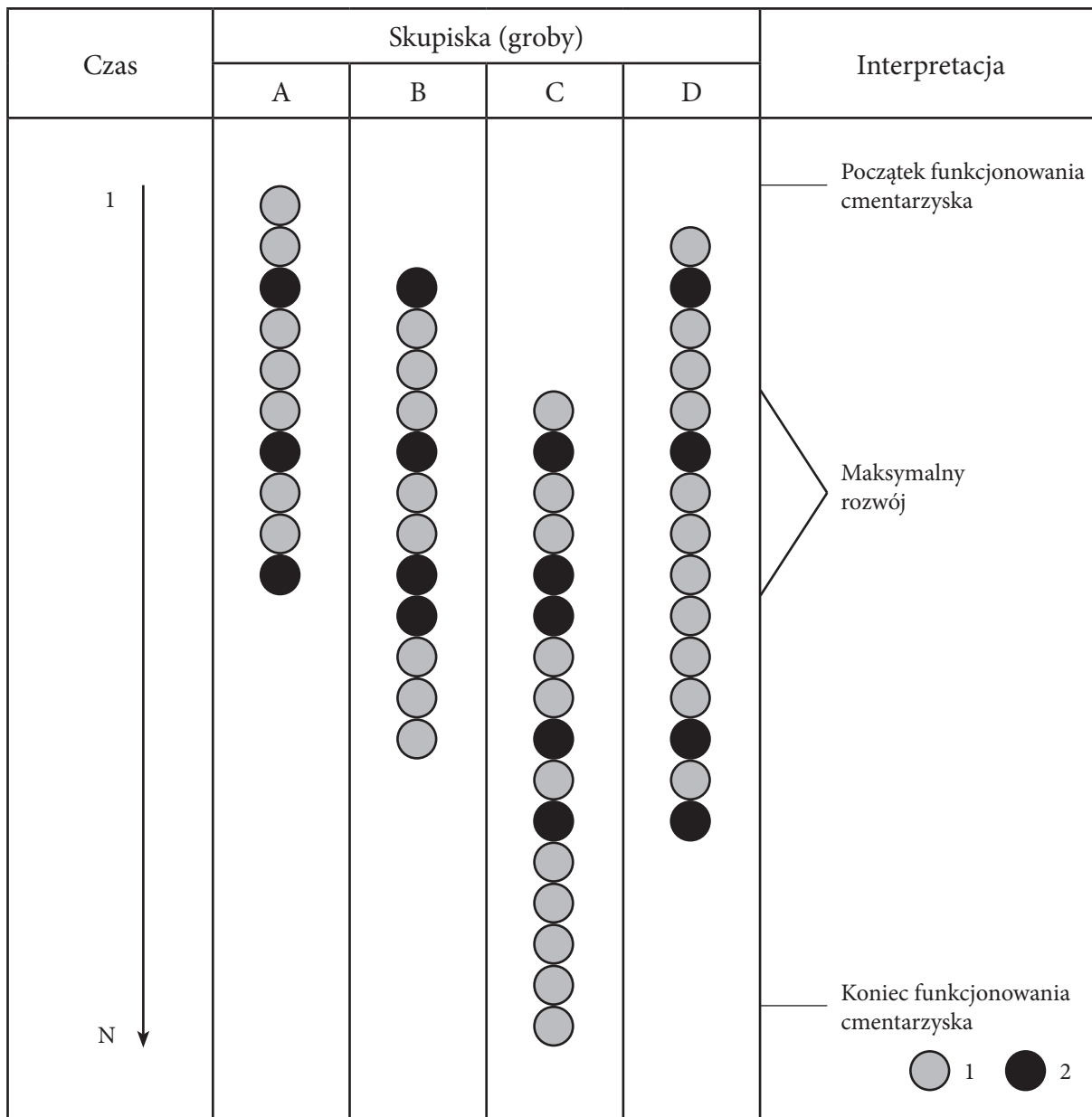
Z czasem zaczęły się pojawiać prace, w których autorzy przywiązywali większą wagę do studiów chronologicznych i periodyzacyjnych dla poszczególnych nekropoli (np. M. Gedl 1994). Możliwe stało się zatem swego rodzaju zdynamizowanie interpretacji, co znalazło odbicie np. w przyporządkowaniu grobów do poszczególnych faz użytkowania cmentarzysk (S. Czopek 2006).

Studia te pokazały różnice w ilości grobów w poszczególnych fazach, oraz że niekoniecznie muszą (a wręcz nie powinny) być one jednakowej długości. Ciągłe istotne pozostało jednak precyzyjne określenie początku i końca jego funkcjonowania. Interesujących obserwacji dostarczyły np. cmentarzyska popielnicowe o uporządkowanym (skupiskowym) układzie. Zaproponowano metodę analogii bezpośrednich w uszeregowaniu poszczególnych grobów (S. Czopek 2011), co pozwoliło uzyskać zdynamizowany obraz funkcjonowania cmentarzyska w czasie (ryc. 1).

Nowsze opracowania cmentarzysk dla efektywności studiów chronologicznych posługują się coraz częściej metodą seriacji kontekstowej (współwystępowania cech w zespołach grobowych) w połączeniu z planigracją (np. S. Lewandowski 1979, s. 120–127; S. Czopek 1996, s. 20, 50; T. Dąbrowska 1997, s. 114–120), a także wykorzystywaniem datowań absolutnych (S. Czopek 2001, s. 167–174). W większym stopniu zaczęto także wykorzystywać obserwacje stratygraficzne (S. Czopek 2001, s. 174–184; 2004, s. 114–126). Jasne jest zatem, że możliwe jest osiągnięcie dynamicznego obrazu cmentarzyska w czasie i przestrzeni.

Regionalna chronologia i periodyzacja materiałów funeralnych jest także mocno zaznaczona w polskiej literaturze archeologicznej. Klasycznym przykładem są np. studia Marka Gedla nad chronologią cmentarzyska w Kietrze, które doprowadziły do stworzenia referencyjnego systemu chronologii względnej (M. Gedl 1979).

Drugą warstwą publikacji i analiz funeralnych stał się tzw. obrządek pogrzebowy, a podstawą wnioskowania były zarówno powtarzalność cech i zjawisk, jak też ich odrębność, zwłaszcza w ujęciach dynamicznych – chronologicznym i przestrzennym (np. T. Malinowski 1969; J. Jaskanis 1974). Ukazywały się także prace, w których poszukiwano wspólnego mianownika dla stwierdzanych archeologicznie faktów źródłowych (T. Malinowski 1962; 1969; J. Szydlowski 1964), a także proponowano dla nich różne płaszczyzny interpretacyjne, w tym w relacji do innych dyscyplin naukowych, akcentując zazwyczaj istnienie pewnego modelu postępowania ze zmarłymi. Prace tego okresu próbowały definiować obserwowane na etapie badań archeologicznych formy grobów i cechy obrządku pogrzebowego. Tadeusz Malinowski określił to jako „typologiczne ujmowanie obrządku pogrzebowego” (T. Malinowski 1962, s. 9). W dalszej kolejności zajmowano się interpretacją, głównie religijną (obrzędową) i społeczną, a także „etnologiczną” (T. Malinowski 1962,

Ryc. 1. Modelowy przykład analizy chronologicznej cmentarzyska o skupiskowym układzie grobów (na podstawie: S. Czopek 2010); 1 – groby bez analogii bezpośrednich, 2 – groby z bezpośrednimi analogiami w obrębie skupisk, pozwalające na umieszczenie grobów na właściwych poziomach.

Fig. 1. Model example of chronological analysis of a cemetery with clusters of graves (after S. Czopek 2010); 1 – graves without direct analogies, 2 – graves with direct analogies in the area of the cluster, enabling to place the graves at the right levels.

s. 72–101; 1969, s. 91–128). Posługiwano się przy tym głównie metodami opisowymi, badając na ogół odstępstwa od zdefiniowanej i ściśle określonej kulturowo reguły. Bardzo eksponowaną metodą było wykorzystywanie dyfuzjonizmu w rozprzestrzenianiu się cech kultury (H. Mamzer 2004, s. 137–138), w tym także w zakresie obrządku pogrzebowego. Tego rodzaju wnioski wpisywały się w cele i metody archeologii nazywanej dziś kulturowo-historyczną (H. Mamzer 2004, s. 132–145; W. Ashmore, R.J. Sharer 2008, s. 235–243).

W polskiej archeologii w zasadzie do lat 80. ubiegłego stulecia kwestie obrządku pogrzebowego traktowano jako jedną z części składowych charakterystyki kulturowej, a można także powiedzieć, że kultury archeologicznej *sensu stricto*. Dlatego w syntezach z tego czasu rozdziały traktujące o grobach i cmentarzyskach mają charakter opisowy, a przypisywane im znaczenie jest wprost proporcjonalne do ich wykorzystania w analizach chronologicznych i kulturowych (w rozumieniu odrębności i zarazem szerszych związków).

Dla tego okresu bardzo znamienne są same definicje obrządku pogrzebowego. Uważano, że „jest [on] przede wszystkim wynikiem charakterystycznych, dla danego okresu wierzeń i zapatrywań religijnych, a więc należy do dziedziny ideologicznej nadbudowy, do form świadomości społecznej” i dalej „to ustalony porządek i zakres czynności związanych z traktowaniem zmarłych” (J. Szydlowski 1964, s. 7, 13). Inne definicje akcentowały jego części składowe, a więc „zwyczaje, obrzędy, rytuały określające sposoby obchodzenia się ze zmarłym i jego mieniem oraz związane ze stroną obrzędową poglądy religijne” (J. Jaskanis 1974, s. 10). Pojęcie obrządku pogrzebowego, zdefiniowanego w tym okresie, na trwałe weszło do narracji archeologicznej i jest obecnie powszechnie stosowane bez kolejnych modyfikacji kontekstowych i prób ponownego definiowania.

Rozwój archeologii procesualnej (Nowej Archeologii), jaki nastąpił w latach 60. i późniejszych, z jej zamiłowaniem do nauk przyrodniczych (C. Renfrew, P. Bahn 2002, s. 37, 448–449), przeniósł punkt ciężkości analizy archeologicznej na nieco inny poziom. Jednocześnie oddalił ją od narracji humanistycznej (historycznej). Tak preferowane przez niektórych badaczy (określanych i określających siebie jako procesualistów) podejście ekologiczne bardzo wyraźnie rozwinęło archeologię osadnictwa i szeroko rozumiane procesy gospodarcze, pozostawiając nieco w cieniu źródła funeralne. Między innymi tym należy tłumaczyć stosunkowo długo utrzymujące się historyczno-kulturowe postrzeganie badań nad cmentarzyskami w Polsce. Archeologia procesualna chętnie posługiwała się pojęciem systemu, którego poszczególne elementy wzajemnie na siebie oddziałują (W. Ashmore, R.J. Sharer 2008, s. 244–246), jednak z zachowaniem dominującej roli czynników ekologicznych. Doskonale jest to widoczne w pochodzących z tego nurtu schematach, tłumaczących istotę kultury (= „systemu biokulturowego człowieka” – J. Piontek, A. Weber 1988, s. 17–18). Cmentarzyska i groby znajdowały się na ogół na marginesach takich studiów, raczej jako skutek niż przyczyna tłumacząca zmianę kulturową czy nawet szerzej, istotę kultury. Niezaprzecalnym osiągnięciem tego czasu jest zacieśnienie, rozpoczęte dużo wcześniej, współpracy między antropologią fizyczną a archeologią (M. Henneberg et al. 1975), a więc poszerzenie pola wzajemnych badań, do tej pory ograniczonych w zasadzie do podstawowych analiz antropologicznych (wiek i płeć zmarłego). Zaowocowało to w polskiej archeologii np. studiami z zakresu paleodemografii (M. Henneberg et al. 1975,

s. 194 n.; B. Szybowicz 1995, s. 37–41), a także próbami wykorzystania metod archeologii osadnictwa do analizy sieci cmentarzysk (S. Czopek 2005). Drugim, ważnym nurtem było powstanie tzw. etnoarcheologii (H. Mamzer 2004, s. 151), rozumianej jako wyjaśnianie systemowe, a nie cytowanie pojedynczych analogii (por. J. Posern-Zieliński, J. Ostaja-Zagórski 1977, s. 44 n.). Nowa Archeologia przesunęła także na nieco inne tory wnioskowanie na temat zhierarchizowanych struktur społecznych, wykorzystując do tego właśnie materiały grobowe (K. Lewartowski 2001, s. 136–138).

Dla dalszego rozwoju interesującej nas tu części archeologii decydujące okazało się jednak dążenie do wyjaśniania, ze zwróceniem uwagi na szerokie związki źródeł archeologicznych ze wszystkimi ich różnokierunkowymi aspektami. Szczególnego znaczenia nabrały obserwacje kontekstowe (I. Hodder 1995, s. 150–187), rozumiane szeroko i nieograniczone jedynie do właściwego źródła archeologicznego (H. Mamzer 2004, s. 166–167). Na gruncie archeologii funeralnej zaznaczyły się one szczególnie w studiach akcentujących znaczenie zróżnicowania wyposażenia grobów (K. Czarnecka 1990), w tym ze szczególnym akcentowaniem stopnia „bogactwa” (S. Kadrow et al. 1992, s. 50–57, 85–89; S. Czopek 1996, s. 51–59). Posługiwano się przy tym całym zestawem metod statystycznych, jak np. diagramy korelacji cech (K. Czarnecka 1990, s. 36–42). Wykorzystywano także dane antropologiczne. Wynikające z tego wnioski odgrywały istotną rolę w rekonstrukcji stosunków społecznych, nie pozostając bez wpływu nawet na ogólne wnioskowanie w zakresie właściwych przemian kulturowych (M.S. Przybyła 2009, s. 67–70). W tym miejscu należy jednak zwrócić uwagę na fakt kontestowania materiałów funeralnych jako nieprzydatnych *ex definitione* dla studiów w zakresie zróżnicowania społecznego, lub przynajmniej wniosków o dużym zakresie subiektywizmu w analizach tego rodzaju (A. Ciesielska 2009).

Szczególna rola uwarunkowań kontekstowych dała początek dość radykalnemu przełomowi metodologicznemu końca XX wieku, który nazywany jest archeologią postprocesualną, zwaną też interpretatywną (I. Hodder 1995, s. 188 n.; C. Renfrew, P. Bahn 2002, s. 42–43, 461–464; W. Ashmore, R.J. Sharer 2008, s. 252–253). Przyniosła ona gruntowną zmianę w rozumieniu i traktowaniu materiałów grobowych. Akcentując indywidualizm w wyjaśnianiu zjawisk, dała legitymację do niezwykle szerokich i wielokierunkowych interpretacji. Szczególnie istotne okazało się dążenie do poszu-

kiwania wielu alternatywnych sposobów wyjaśniania dla rejestrowanych przez archeologów form i cech obrządku pogrzebowego. Nie bez znaczenia okazało się też otwarcie na nauki humanistyczne i społeczne, stąd pogląd, że „jedynie studia archeologiczno-socjologiczno-historyczne w odniesieniu do przeszłości, czyli *cross-kulturowe* mają sens” (D. Minta-Tworzowska 2009, s. 147). Konsekwencją takiego podejścia jest traktowanie grobów jako form „zapisu pamięci społecznej”, a więc znaczne poszerzenie interpretacji, wykraczającej poza tradycyjnie rozumiany obrządek pogrzebowy (D. Minta-Tworzowska 2009, s. 150–151). W tym miejscu warto przytoczyć studia Teresy Rysiewskiej, która na podstawie obserwowanych cech obrządku pogrzebowego (na ogół drugorzędnych, które do tej pory były jedynie odnotowywane, ale szerzej nie wykorzystywane źródłowo) próbuje wyciągać wnioski w zakresie struktury i organizacji społecznej (T. Rysiewska 1994; 1996). Należy podkreślić, że dotyczą one skrajnie różnych źródeł – cmentarzysk popielnicowych z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza oraz wczesnośredniowiecznych cmentarzysk szkieletowych.

Poszukiwania interpretacyjne dotyczą też innych, szerokich aspektów. W tym nurcie mieści się np. koncepcja Jacka Woźnego (2000, s. 126–127), tłumaczącego zagospodarowanie przestrzeni cmentarzysk ciałopalnych z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza z wykorzystaniem etnologicznej teorii obrzędów przejścia (A. Genep 2006).

Najnowszy nurt poznania odległej przeszłości – archeologia interkontekstualna (S. Kadrow 2011, s. 295–296) – stara się łączyć tradycje procesualne i postprocesualne i odnajdywać „zagubione znaczenia interkontekstualne”, którym przypisuje rolę identyfikującą poszczególne społeczeństwa i mającą pierwszorzędne znaczenie dla ich funkcjonowania. Jest w tym podejściu także miejsce na rytuały związane ze zmarłymi. Z tym nurtem metodologicznym należy wiązać duże nadzieje, zwłaszcza w zakresie archeologii funeralnej.

Uświadomienie uwarunkowań metodologicznych jest niesłychanie istotne nie tylko dla zrozumienia i oceny wynikających z analiz archeologicznych wniosków, ale także dla poszukiwania efektywnych narzędzi analitycznych. Każda z zaprezentowanych opcji odmiennie traktuje fakty i inaczej ocenia ich znaczenie (H. Mamzer 2004, s. 175), zwłaszcza w kontekście przyczynowo-skutkowym. Dla archeologii funeralnej jest to niesłychanie istotne, bowiem jej zasadniczym celem powinno być dążenie do odczytania zasad mają-

cych zastosowanie w obrządku pogrzebowym i wyciągnięcie z tego szerszych wniosków, które można wykorzystać do bardziej ogólnych interpretacji dotyczących kultury i społeczeństwa.

Pojawia się zatem pytanie o miejsce tematyki funeralnej w ramach archeologii. Konieczne jest przy tym oderwanie się od klasycznego, „kulturowego” rozumienia przeszłości, bo tylko w takim przypadku można próbować identyfikować cele i metody archeologii funeralnej. W przeciwnym razie straci ona rację swego bytu, pozostając jedynie specjalnością w zakresie studiów ograniczonych do poszczególnych epok czy okresów. Nie bez powodu, już na samym wstępie tych rozważań przeciwstawiono archeologię funeralną archeologii osadnictwa, jako podobnej subdyscyplinie.

Spróbujmy bliżej zdefiniować różnice, jakie dadzą się między nimi zaobserwować (tabela 1).

Różnice wynikają przede wszystkim z odmiennego celu oraz specyfiki źródłowej, jaka daje się zaobserwować między materiałami cmentarzyskowymi i osadowymi. Nie dotyczą one chyba tylko etapu podstawowego, jakim jest samo odkrycie i badanie w terenie. Nie można bowiem jednoznacznie stwierdzić, że w stosunku do grobów stosujemy inne techniki eksploracyjne niż w przypadku obiektów osadowych (np. metoda negatywowa czy klasyczne cięcie profilowe). Zarówno jedno, jak i drugie charakteryzują się bowiem dużym zakresem zmienności, a to właśnie od cech indywidualnych i warunków terenowych powinna zależeć metoda eksploracji. Należy przy tym brać pod uwagę samo położenie stanowiska i jego stan zachowania. Jedynym kryterium powinna być w tym przypadku maksymalizacja obserwacji kontekstowych. Warto jednak zwrócić uwagę na rolę doświadczenia osób prowadzących badania na stanowiskach funeralnych. Ostatnie wykopaliska przedinwestycyjne, realizowane w naszym kraju w związku z budową autostrad i dróg szybkiego ruchu, ujawniły liczne przykłady niefrasobliwości i niezbyt profesjonalnego badania grobów oraz całych cmentarzysk. Jest to właśnie wynik braku praktyki terenowej oraz swego rodzaju nonszalancji i zbyt schematycznego traktowania źródeł funeralnych.

Obydwie porównywane tu subdyscypliny archeologii mają co najmniej jedną wspólną cechę. Jest nią interdyscyplinarność, tak ważna we współczesnej nauce. W archeologii osadnictwa (o ile nie dotyczy ona okresów historycznych, które wymagają innego zasobu informacyjnego) polega ona głównie na współpracy z przedstawicielami dyscyplin przyrodniczych (np. geo-

Tabela 1. Porównanie dwóch subdyscyplin archeologii
Table 1. The comparison of two subdisciplines of archaeology

Cechy	Archeologia funeralna	Archeologia osadnictwa
Źródła	Relatywnie nieliczne – cmentarzyska i groby. „Selektywny” charakter źródeł; przekaz źródłowy „intencjonalny”.	Bardzo liczne – wszystkie stanowiska archeologiczne, ze szczególnym uwzględnieniem osad. Źródła przypadkowe; przekaz „obiektywny”.
Metody analityczne	Podjęcie jakościowe – dominacja opisu i analogii.	Metody ilościowe w konfrontacji z niezbędną wiedzą pozaźródłową (nauki przyrodnicze).
Interpretacje	Poszukiwanie cech wspólnych („model obowiązujący”) i definiowanie odrębności („wykluczenie”, „zmienność” itd.).	Modelowanie, tworzenie terytorialnych (i funkcjonalnych) układów hierarchicznych.
Cele	Rekonstrukcja zachowań funeralnych, jako elementu wierzeń i religii (tradycji i identyfikacji kulturowej). Wykorzystanie materiałów grobowych do rekonstrukcji pozafuneralnych sfer kultury, np. społecznej, symbolicznej itd.	Rekonstrukcja systemu osadniczego, jako istotnego elementu kultury (porządkującego przestrzeń). Śledzenie zmienności osadniczej w ujęciu dynamicznym.

morfologia, gleboznawstwo, palinologia, itd). Natomiast w archeologii funeralnej mamy szersze pole współpracy, co wynika z zakresu zadań, jakie możemy postawić przed tą subdyscypliną (K. Lewartowski 2001, s. 135). Trudno bowiem wyobrazić sobie współczesne badania cmentarzysk bez antropologa (a więc także „przyrodnika”) i coraz bardziej szczegółowych metod analitycznych materiału kostnego (por. W. Kozak-Zychman 2006). Mało tego, w analizach kości coraz większego znaczenia nabierają badania DNA i analizy stabilnych izotopów (H.W. Witas 2001; K. Szostek, B. Stepańczyk 2009). Stwarzają one nieznaną do niedawna płaszczyznę wnioskowania w zakresie pokrewieństwa, czy też warunków środowiskowych, a nawet możliwości badania migracji (stabilne izotopy tlenu). Z drugiej strony wyjaśnienie symboliki grobu oraz istoty „pogrzebu” zwłaszcza w warstwie ideowej (wierzeniowej) wymaga wiedzy religioznawcy, etnologa i historyka.

W archeologii funeralnej mamy zatem bardzo szeroki zakres problematyki, wymagającej interdyscyplinarnej wiedzy. Nie należy jednak zapominać o istocie archeologii, w tym również (a może nawet przede wszystkim) o jej fundamentalnym znaczeniu. To przecież od archeologa, odkrywającego, badającego i dokumentującego grób lub cmentarzysko, zależy zarejestrowanie wszystkich dających się zaobserwować cech formalnych obiektów (grobow), nawet tych z pozoru nie mających racjonalnego wytłumaczenia. Doskonale oddał to Mircea Eliade, opisując pogrzeb u Indian Koga i zwracając uwagę na ideową wymowę uchwytanych archeologicznie elementów, takich jak kamienie i muszle, które w całej ceremonii odgrywały niezwykle

istotną rolę, tak dla zmarłego, jak i pozostałych przy życiu współplemieńców (M. Eliade 1988, s. 10). Równie ważne są zatem szczątki zmarłego, jak i wszystkie elementy obecne w grobie oraz jego konstrukcja. Do tego należy dodać też przestrzeń między grobami, a więc teren całego cmentarzyska, gdzie mogą się znajdować istotne z punktu widzenia archeologii funeralnej obiekty – np. miejsca ciałopalenia, ślady styp czy innych obrzędów. Istotna jest też sama lokalizacja nekropoli, jako przestrzeni sakralnej, ale też jako punktu w obrębie ekumeny (por. S. Czopek 2005). Tylko obiekty udokumentowane przez archeologa (i ich wzajemne relacje – konteksty, tj. „wszystko to, co tworzy całość jego istotnego otoczenia” – I. Hodder 1995, s. 175) będą później przedmiotem najróżniejszych analiz. Sprawdza się więc tu doskonale znana zasada „taka interpretacja jakie źródło”. Równie ważne są zatem „oko” i „ręka archeologa”, a także stosowane metody dokumentacyjne, przy czym nawet te najdoskonalsze i najnowocześniejsze nigdy nie zastąpią obserwacji eksploratora, który musi mieć świadomość olbrzymiej wagi decyzji podejmowanych w terenie. Jest to szczególnie ważne w sytuacji, gdy nasze oczekiwania „ulegają szybkim zmianom i to, co wydawało się nieważne, staje się istotne wobec nowych pytań wzbogacających nieustannie kwestionariusz badawczy zarówno archeologii, jak i antropologii” (S. Tabaczyński, D. Wyczółkowski 2009, s. 26).

W świetle dotychczasowych uwag można pokusić się o sformułowanie swego rodzaju kwestionariusza – etapów działań archeologii funeralnej (tabela 2). Obejmują one 9 etapów na 4 poziomach.

Tabela 2. Kwestionariusz archeologii funeralnej
Table 2. The questionnaire of funeral archaeology

Lp.	Cele, zadania	Poziom
1.	Odkrycie	Badania terenowe
2.	Zbadanie grobu (cmentarzyska)	
3.	Określenie chronologii, opis cech formalnych	Podstawowa analiza źródłowa
4.	Analizy specjalistyczne (głównie antropologiczne)	Etap interpretacji podstawowych
5.	Interpretacja uchwyconych cech obrządku pogrzebowego i zróżnicowania grobów	
6.	Organizacja cmentarzysk	
7.	Studia paleodemograficzne	Etap interpretacji interdyscyplinarnych
8.	Synteza funeralna	
9.	Synteza prahistoryczna (historyczna)	

Dwa pierwsze poziomy to w istocie „archeologia warsztatowa”, która nie powinna być zależna od przyjmowanych (preferowanych) opcji metodologicznych, o ile nie wpływają one na sposób prowadzenia kompleksowych (jak to już wspomniano) badań cmentarzysk. Pojawiające się tu problemy i sposób ich rozwiązania są w istocie efektem postępowania badawczego ugruntowanego w toku rozwoju metodyki archeologii, utrwalonej przez nurt kulturowo-historyczny. Wyższe poziomy interpretacyjne bezpośrednio wiążą się z preferowanym podejściem metodologicznym (często jednak nieuświadomianym). Przez interpretacje podstawowe należy rozumieć pogłębione studia z wykorzystaniem szczegółowej, ale „punktowej” wiedzy interdyscyplinarnej. Źródła i obserwacje archeologiczne odgrywają w tym procesie ciągle wiodącą rolę. W przeciwieństwie do niego etap interpretacji interdyscyplinarnych obejmuje studia, w których dochodzimy do syntezy paleodemograficznej, funeralnej *sensu stricto* (obrzędy, rytuały i ich znaczenie) oraz jeszcze innych, np. socjologicznych (w rozumieniu zróżnicowania grup użytkujących cmentarzyska, ale też ich roli spajającej i identyfikującej wspólnotę żyjących). Często na tym etapie pojawia się modelowanie. Należy przy tym dążyć do w miarę pełnego odczytania źródeł pochodzących z cmentarzysk. Elementy takiego wnioskowania znajdujemy w wielu publikacjach. Dość długą tradycję mają w polskiej literaturze np. studia z zakresu wykorzystywania materiałów funeralnych do rekonstrukcji procesów i relacji społecznych (np. J. Gąssowski 1959;

B. Gediga 1963; por. też K. Lewartowski 2001, s. 133; A. Ciesielska 2009). Były (i są) to prawie zawsze uwagi dotyczące poszczególnych kultur lub co najwyżej niektórych okresów. Dotkliwym brakiem jest nieobecność prób całościowego potraktowania zagadnień tego typu z perspektywy tzw. długiego trwania.

Proponowany podział etapów działań archeologii funeralnej nie jest czysto teoretyczny. Jeżeli bowiem poddamy analizie zawartość istniejących publikacji, to dojdziemy do wniosku, że największa ich część odpowiada wyłącznie dwóm pierwszym poziomom. Są to głównie tzw. publikacje źródłowe, których część analityczna ograniczona jest jedynie do określenia chronologii i zaprezentowania podstawowej typologii zaobserwowanych cech obrządku pogrzebowego. Odpowiadają one bardziej „archeologii sepulkralnej” niż „funeralnej”, na co wskazano już we wstępie. Warto odnotować, że archeologia polska nie wypracowała jednolitego systemu publikacji źródłowych. Jako przykład można podać prace opisowe (np. M. Gedl 1994) oraz próbujące stosować bardziej zestandaryzowane formy prezentacji źródłowych (np. T. Malinowski 1988–1993). Szerzszym interpretacjom, właściwym archeologii funeralnej, nie poświęca się tam uwagi wcale albo zupełnie się je marginalizuje. Jest to po części zrozumiałe, bowiem zwykło się uważać, że syntetyzowanie, a taki charakter mają na ogół interpretacje, musi uwzględniać szerszy zasób źródeł. Lektura kolejnych tomów „Funeraliów Lednickich” przekonuje jednak, że jest to pogląd fałszywy. Interpretować można nie tylko „zamknięte” zbiory źródeł, ale nawet pojedyncze przypadki (studia przypadków, które mają jednak przyczynkowy charakter). Mamy tu zatem wyraźną konfrontację podejścia pozytywistycznego, tradycyjnego z nowymi nurtami metodologicznymi.

W szerokim zakresie rozumienia archeologii funeralnej jest miejsce nawet na tak z pozoru odległe procedury, jak doświadczenia. Prowadzono je np. w odniesieniu do kremacji (J. Szydlowski 1964, s. 134–140; J. Piontek 1976). Polska archeologia eksperymentalna ma więc do odnotowania istotne osiągnięcia i w tym zakresie (T. Malinowski 1992, s. 231).

Z dotychczasowych rozważań wynika, że archeologię funeralną można rozumieć dwojako, podobnie jak to od dawna wskazywano dla samego obrządku pogrzebowego (J. Szydlowski 1964). W węższym zakresie odpowiada ona podstawowej analizie i interpretacji samego źródła archeologicznego. Natomiast w szerokim, obejmuje ona „zespół specjalnych czynności i urządzeń

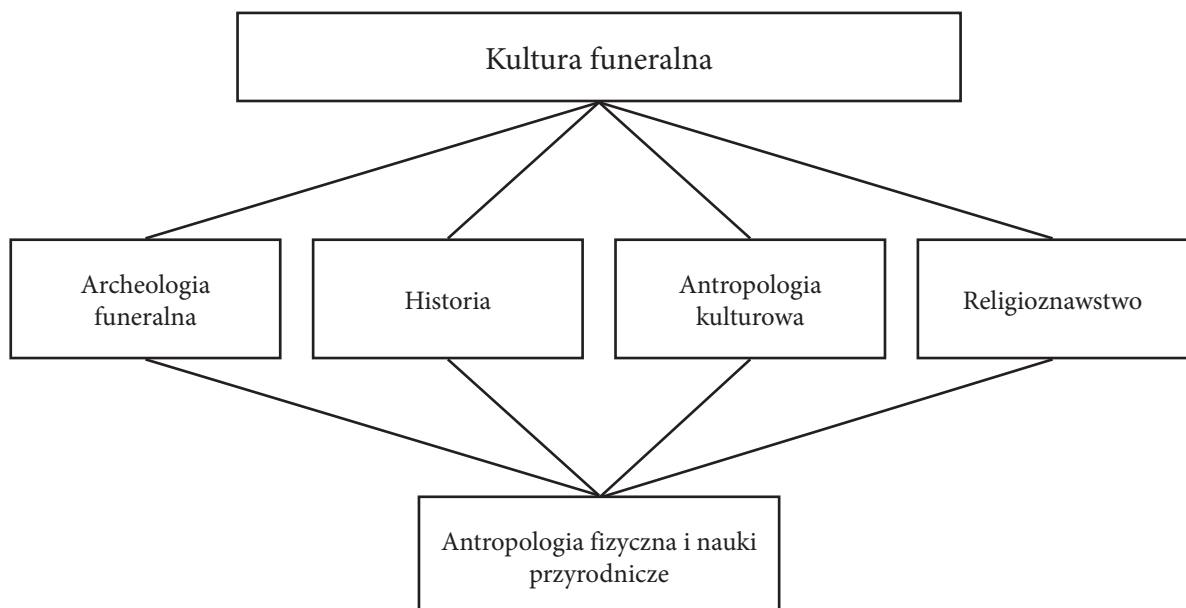

występujących od momentu śmierci aż do rozejścia się żałobników sprzed grobu do normalnych codziennych zajęć, a ściślej do tak zwanego *oczyszczenia* będącego u ludów pierwotnych właściwym zakończeniem okresu żałoby” (J. Szydlowski 1964, s. 13). Można zatem stwierdzić, że archeologia funeralna jest subdyscypliną archeologii, zajmującą się badaniem grobów i cmentarzysk oraz ich interpretacją. Powinna ona zmierzać do jak najszerszego wytłumaczenia wszystkich uchwytnych archeologicznie cech i elementów (źródeł i kontekstów), tak aby mogły one być wykorzystywane nie tylko do rekonstrukcji samych rytuałów pogrzebowych, ale też do interpretacji całości kultury. Z punktu widzenia populacji żyjącej istotne jest określenie roli nie tylko grobów, ale nawet samego faktu śmierci i różnych wobec niej postaw (P. Ariès 2007, s. 23 n.). Jest to oczywiście niezwykle trudne dla materiału archeologicznego, ale nie powinniśmy czuć się zwolnieni z podejmowania prób takich właśnie interpretacji.

Podstawą wnioskowania dla archeologów zajmujących się problematyką funeralną jest najczęściej powtarzalność badanych cech i zjawisk. To właśnie ona decyduje o uznaniu czegoś za przejaw celowych zabiegów i wierzeń, które powinny być potwierdzone w wielu przypadkach, bo tylko wtedy można mówić o rytuale, charakteryzującym określoną społeczność. W źródłach archeologicznych spotykamy jednak mniej lub bardziej incydentalne przypadki odmienności w zakresie traktowania zmarłych. Jaskrawym przykładem mogą być np.

szkielety w jamach osadowych (lub po prostu na osadach) w czasach, gdy powszechnie praktykowane było ciałopalenie i grzebanie zmarłych na dużych cmentarzyskach popielnicowych. Takie sytuacje, prowokujące do zadania pytania – rytuał czy wykluczenie – także powinny być obecne w zakresie dociekań archeologów zgłębiających zagadnienia łączące się ze zmarłymi.

Archeologia funeralna ma szansę wpisania się w ogólne rozważania na temat nie tylko zwyczajów pogrzebowych, ale powszechnej historii śmierci (M. Kerrigan 2009). Wynika to z założenia, że „postawa wobec śmierci może się wydawać niemal niezmienna w bardzo długich okresach” (P. Ariès 2007, s. 23), a zatem stosunek do niej, mierzony np. obserwacjami archeologicznymi, może stanowić jedną z cech charakteryzujących kulturę danego czasu. Mało tego, bez zrozumienia kwestii obecności śmierci w życiu społeczeństw nie można mówić o pełnej znajomości historii (M. Vovelle 2008). Odwracając sytuację (M. Kerrigan 2009, s. 7) można nawet stwierdzić, że poznawanie świata zmarłych jest „próbą poznawania przeszłości”, o czym bardzo dobrze wiedzą wszyscy archeolodzy. Podobnie jak archeologii, dotyczy to wielu nauk – od demografii (M. Vovelle 2008, s. 112 n.) po filozofię, religię i sztukę, w której odniesienia do śmierci są bardzo częste, a ich nieznaną czyni dzieła podejmujące ten temat zupełnie niezrozumiałymi (Pascal E. 2011). Analogia ta jest niezwykle istotna, bowiem tłumaczy konieczność szerokiego, wieloaspektowego traktowania także archeologii

Ryc. 2. Schemat ilustrujący miejsce archeologii funeralnej.
Fig. 2. Diagram illustrating the position of funeral archaeology.

funeralnej. Można zatem w uproszczeniu stwierdzić, że stanowi ona jedną z dyscyplin badających kulturę funeralną ludzkości w perspektywie długiego trwania (ryc. 2). Szczególną rolę należy przypisać tutaj antropologii fizycznej, która bada kości ludzkie, niezależnie od czasu ich złożenia w grobie. Dlatego na prezentowanym schemacie zajmuje ona wyodrębnioną pozycję. Warto odnotować pojawienie się w literaturze terminu „antropologia terenowa” (H. Duday, A. Kowalewska-Marszałek 2009), który w sposób werbalny akcentuje rolę antropologa w trakcie badań archeologicznych, składając od lat czytelną dla większości archeologów.

Przegląd „historycznych” znaczeń i traktowania śmierci, znajdujący odzwierciedlenie także w formach grobów i ceremoniach pogrzebowych uświadamia, że przy pewnych uniwersalnych ramach mamy spory zakres zmienności. Mamy zatem „śmierć oswojoną i wyklętą”, „dobrą i złą”, „własną i twoją” (P. Ariès 2007), od której bardzo często zależy pozycja zmarłego (L.-V. Thomas 1991, s. 114), rzutuująca na formy i cechy rytuału pogrzebowego. Możemy mówić nawet o jej swoistej estetyce (M. Guiomar 2010). Wrażliwość na śmierć (lub jej brak) zależy od konkretnych warunków kulturowo-historycznych, a mówiąc precyzyjniej jest pochodną obowiązującego systemu wartości i poglądu na otaczający świat. Doskonale widać to w znakomitym studium „Śmierć w cywilizacji Zachodu” (M. Vovelle 2008), w którym autor opisał różnice obecne tylko w jednym kręgu kulturowym („cywilizacji Zachodu” od XIII wieku). Dowiódł, że do prawidłowej oceny materialnych pozostałości czynności funeralnych niezbędna jest szeroka wiedza „pozaźródłowa”. Jednocześnie możemy zaobserwować takie przypadki, w których to właśnie materiały funeralne wnoszą bardzo ważne informacje do ogólnego poznania przeszłości, stając się niedocenianym, swego rodzaju „brakującym źródłem”, które dobrze zinterpretowane w znaczący sposób uzupełni przekazy pisane (M. Vovelle 2010).

Naukę badającą kulturę funeralną, zarówno w poszczególnych „ciąciach” chronologicznych czy też okresach, jak też przede wszystkim w dłuższych przedziałach

czasowych, a nawet w odniesieniu do poszczególnych regionów należy więc traktować jako interdyscyplinarną. Odpowiada ona nauce, rozumianej jako „zlepek badań rozmaitych dziedzin wyznaczonych przez lokalne aparaty pojęciowe, dziedzin między którymi zachodzą różnorakie związki” (A. Grobler 2006, s. 307). Ten swoisty synkretyzm dotyczy sytuacji, w których „terminy interpretowane w jednej dziedzinie są definiowane za pomocą terminów zaczerpniętych z języków innych dziedzin” oraz pojawiania się „w badaniach danej dziedziny hipotez i ustaleń faktycznych z innych dziedzin” (A. Grobler 2006, s. 307). Bez trudu znajdziemy w polskiej literaturze archeologicznej liczne przykłady (wyżej już szeroko cytowane) właśnie takiego sposobu analizy form grobów i całego „obrzędka pogrzebowego”. Dotyczy to zarówno etnologii, jak i antropologii fizycznej. Takie podejście zakłada oczywiście, iż celem nadrzędnym jest dążenie do prawdy, co jest charakterystyczne dla różnych nurtów realizmu (J. Losee 2001, s. 293–303; A. Grobler 2006, s. 306–312). Jest wielce prawdopodobne, że rozwijające się coraz bardziej badania nad różnymi przejawami kultury funeralnej mogą doprowadzić do lepiej zdefiniowanej dyscypliny – „funerologii”. Termin ten jest bardziej adekwatny w odniesieniu do archeologii niż w pewien sposób alternatywne pojęcie „tanatologii”, zakładającej również interdyscyplinarne poznawanie śmierci (L.-V. Thomas 2010). Archeologia miałaby tu do zaoferowania istotny bagaż wieloletnich doświadczeń i możliwość badania zjawiska śmierci z perspektywy „bardzo długiego trwania”. Czy taka szansa zostanie wykorzystana przez archeologów zależy w głównej mierze od nich samych. Jeżeli bowiem nadal zadowalać się będziemy jedynie warsztatowym opisem źródeł, ciągle pozostaniemy w swojej „wieży z kości słoniowej”. Istnieje jednak szansa, że coraz szersze dyskusje i przedstawiane interpretacje cech i form obrzędka pogrzebowego, a przede wszystkim rekonstruowane systemy wartości i motywacji, przybliżą naszą dyscyplinę historykom, etnologom, antropologom i religioznawcom.

WYKAZ CYTOWANEJ LITERATURY

SKRÓTY

- „AAR” – „Analecta Archaeologica Ressoiviensia”, Rzeszów.
 „APolski” – „Archeologia Polski”, Warszawa.
Metody. Źródła... – Dzieduszycki W., Wrzesiński J. (red.), *Metody. Źródła. Interpretacje* (= Funeralia Lednickie, spotkanie 11), Poznań.
 „Prz. Arch.” – „Przegląd Archeologiczny”, Wrocław (Poznań).

LITERATURA

Ariès P.

2007 *Rozważania o historii śmierci*, Warszawa.

Ashmore W., Shaker R.J.

2008 *Odkrywanie przeszłości. Wprowadzenie do archeologii*, Kraków.

Ciesielska A.

2009 Cmentarzyska jako źródła do badania struktury społecznej, [w:] *Metody. Źródła...*, s. 43–47.

Czarnecka K.

1990 *Struktura społeczna ludności kultury przeworskiej*, Warszawa.

Czopek S.

1996 *Grupa tarnobrzeska nad środkowym Sanem i dolnym Wisłokiem. Studium osadniczo-kulturowe*, Rzeszów.

2001 *Pysznica, pow. Stalowa Wola, stanowisko 1 – cmentarzysko ciałopalne z przełomu epok brązu i żelaza*, Rzeszów.

2004 *Cmentarzysko ciałopalne z wczesnej epoki żelaza w Knapach*, Rzeszów.

2005 Cmentarzyska jako element regionalnej struktury osadniczej na przykładzie nekropoli tarnobrzeskiej kultury łużyckiej, „Prz. Arch.”, t. 53, s. 53–85.

2006 Czas użytkowania cmentarzysk tarnobrzeskiej kultury łużyckiej – możliwości interpretacyjne i uwagi dyskusyjne, „AAR”, t. 1, s. 101–132.

2010 Die Grössen der die urgeschichtlichen Gräberfelder nutzenden Bevölkerungsgruppen (am Beispiel der Tarnobrzeg-Lausitzer Kultur), „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 62, s. 65–116.

Dąbrowska T.

1997 *Kamieńczyk. Ein Gräberfeld der Przeworsk-Kultur in Ostmasowien*, Kraków.

Duday H., Kowalewska-Marszałek A.

2009 „Antropologa terenowa” w badaniach pochówków pradziejowych, [w:] *Metody. Źródła...*, s. 93–103.

Dymaczewski A.

1966 Kilka uwag o zadaniach i metodzie badań nad osadnictwem pradziejowym, „APolski”, t. 11, s. 267–289.

Dzieduszycki W.

2000 Wiara w świat demonów. Potencjalne możliwości jej oddziaływania na zwyczaje funebralne w przeszłości, [w:] Wrzesiński J. (red.), *Czarownice* (= Funeralia Lednickie, nr 2), Sobótka–Wrocław, s. 9–22.

Eliade M.

1988 *Historia wierzeń i idei religijnych. Tom I. Od epoki kamiennej do misterium eleuzyńskich*, Warszawa.

Erzepki B., Kostrzewski J.

1914 *Album zabytków przedhistorycznych Wielkiego Księstwa Poznańskiego zebranych w Muzeum Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Poznaniu*, z. III, Poznań.

Gardela L.

2011 Buried with Honour and Stand to Heath? The Ambivalence of Viking Age Magic in the Light of Archaeology (= Pochowani z honorem i ukamienowani? Ambiwalencja magi Wikiongów w świetle archeologii), „AAR”, t. 4, s. 339–375.

Gąsowski J.

1959 O roli cmentarzysk jako źródeł do badania struktury społecznej, „APolski”, t. 1, s. 19–34.

Gediga B.

1963 Cmentarzyska kultury łużyckiej w badaniach stosunków społecznych, „APolski”, t. 8, s. 7–43.

Gedl M.

1977 *Stufengliederung und Chronologie des Gräberfeldes der Lausitzer Kultur in Kietrz* (= Prace Archeologiczne, nr 27), Kraków.

1994 *Cmentarzysko z epoki brązu w Bachórze-Chodorówce*, Kraków.

Gennep A. van

2006 *Obrzędy przejścia*, Warszawa.

Grobler A.

2006 *Metodologia nauk*, Kraków.

Guiomar M.

2010 Zasady estetyki śmierci, [w:] Rosiek S. (opr.), *Wymiary śmierci*, Gdańsk, s. 77–94.

Hadaczek K.

1909 *Cmentarzysko ciałopalne koło Przeworska (z epoki cesarstwa rzymskiego)*, (= „Teki konserwatorska. Rocznik Grona c.k. Konserwatorów Starożytnych Pomników Galicji Wschodniej”, nr 3) Lwów.

Henneberg M., Ostoja-Zagórski J., Piontek J., Strzałko J.

1975 Główne założenia teoretyczno-metodyczne oraz możliwości badań biologii populacji pradziejowych w Europie Środkowej, „Prz. Arch.”, t. 23, s. 187–231.

Hodder I.

1995 *Czytanie przeszłości*, Poznań.

Jankuhn H.

2004 *Wprowadzenie do archeologii osadnictwa*, Poznań.

Jaskanis J.

1974 *Obrządek pogrzebowy zachodnich Bałtów u schyłku starożytności (I–V w. n.e.)*, Wrocław.

Kadrow S.

2011 The Early Copper Age: socio-cultural process in modern sociological interpretation (= Początki epoki miedzi: interpretacja procesu społeczno-kulturowego w świetle nowych koncepcji socjologicznych), „AAR”, t. 4, s. 265–302.

Kadrow S., Machnikowie A. i J.

1992 *Iwanowice. Stanowisko Babia Góra, część II*, Kraków.

Kerrigan M.

2009 *Historia śmierci. Zwyczaje i rytuały pogrzebowe od starożytności do czasów współczesnych*, Warszawa.

Kostrzewski J., Chmielewski W., Jażdżewski K.

1966 *Pradzieje Polski*, Warszawa.

Kozak-Zychman W.

2006 Po co archeologom antropolog?, [w:] Kozak-Zychman W., Gurba J. (red.), *Rola i znaczenie nauk pomocniczych archeologii*, Lublin, s. 55–64.

Kurnatowski S.

1978 Funkcje analizy osadniczej w procesach badawczych nauk geograficznych i historyczno-społecznych ze szczególnym uwzględnieniem archeologii i prehistorii, „Prz. Arch.”, t. 26, s. 147–187.

Lewandowski S.

1979 Wyniki badań archeologicznych na cmentarzysku grupy tarnobrzeskiej w Paluchach, stan. 1, gm. Sieniawa, woj. Przemysł, „Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za lata 1973–1975”, s. 117–128.

Lewartowski K.

2001 Archeologia śmierci – stan i potencjał, „Światowit”, t. 3(44), z. 8, s. 133–144.

Losse J.

2001 *Wprowadzenie do filozofii nauki*, Warszawa.

Ławecka D.

2009 *Wstęp do archeologii*, Warszawa.

Machnik J.

1966 *Studia nad kulturą ceramiki sznurowej w Małopolsce*, Kraków.

Malinowski T.

1962 Obrządek pogrzebowy ludności kultury łużyckiej w Polsce, „Prz. Arch.”, t. 15, s. 5–135.

1969 *Obrządek pogrzebowy ludności kultury pomorskiej*, Wrocław.

1988–1993

Laski. Materiały z cmentarzyska kultury łużyckiej, cz. 1–5, Słupsk.

1992 Eksperymenty archeologiczne w Polsce, „APolski”, t. 35 (1990), s. 215–239.

Mamzer H.

2004 *Archeologia i dyskurs*, Poznań.

Minta-Tworzowska D.

2009 Archeologia i jej źródła wobec problematyki śmierci, [w:] *Metody. Źródła...*, s. 147–152.

Moskwa K.

1976 *Kultura łużycka w południowo-wschodniej Polsce*, Rzeszów.

Ossowski G.

1879 *Prusy Królewskie (= Zabytki przedhistoryczne ziem polskich, Seryja I)*, Kraków.

Parczewski M.

1988 *Początki kultury wczesnosłowiańskiej w Polsce. Krytyka i kowanie źródeł archeologicznych* (= Prace Komisji Archeologicznej PAN Oddział w Krakowie, nr 27), Kraków.

Pascale E. De

2011 *Śmierć i zmartwychwstanie. Leksykon – historia, sztuka, ikonografia*, Warszawa.

Piontek J.

1976 Proces kremacji i jego wpływ na morfologię kości w świetle badań eksperymentalnych, „APolski”, t. 21, s. 247–280.

Piontek J., Weber A.

1988 Model badań społeczeństw pradziejowych w studiach archeologicznych i antropologicznych, [w:] Piontek J. (red.), *Szkice z antropologii ogólnej*, Poznań, s. 15–42.

Posern-Zieliński A., Ostoja-Zagórski J.

1977 Etnologiczna interpretacja i analogie etnograficzne w postępowaniu badawczym archeologii i prehistorii, „Slavia Antiqua”, t. 24, s. 39–71.

Przybyła M.

2009 Uwagi o genezie grupy tarnobrzeskiej nad środkowym Sanem, [w:] Czopek S., Trybała-Zawiślak K. (red.), *Tarnobrzeska kultura łużycka – źródła i interpretacje*, Rzeszów, s. 53–88.

Renfrew C., Bahn P.

2002 *Archeologia. Teoria, metody, praktyka*, Warszawa.

Rysiewska T.

1994 Struktury krewniacze i związki międzypopulacyjne w Polsce wczesnośredniowiecznej. Próba wnioskowania na podstawie wybranych cmentarzysk Sandomierszczyzny, „Archeologia Polski”, t. 39, s. 51–124.

1996 *Struktura rodowa w społecznościach pradziejowych. Cmentarzyska z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w południowej Polsce*, Warszawa.

Szostek K., Stepańczyk B.

2009 Zastosowanie analizy stabilnych izotopów w antropologii – wstępne wyniki badań, [w:] *Metody. Źródła...*, s. 125–140.

Szybowicz B.

1995 *Cmentarzysko z epoki brązu w Bachórze-Chodorówce. Analiza antropologiczna*, Kraków.

Szydłowski J.

1964 *Obrządek pogrzebowy na Górnym Śląsku w okresie wpływów rzymskich* (= Rocznik Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu, Archeologia, zeszyt nr 2), Bytom.

Tabaczyński S., Wyczółkowski D.

2009 Archeologia i antropologia cmentarzysk na wczesnośredniowiecznych obiektach wielowarstwowych, [w:] *Metody. Źródła...*, s. 21–33.

Thomas L.-V.

1991 *Trup*, Łódź.

2010 Tworzenie tanatologii, [w:] Rosiek S. (opr.), *Wymiary śmierci*, Gdańsk, s. 11–32.

Vovelle M.

2008 *Śmierć w cywilizacji Zachodu. Od roku 1300 po współczesność*, Gdańsk.

2010 Historia ludzi w zwierciadle śmierci, [w:] Rosiek S. (opr.), *Wymiary śmierci*, Gdańsk, s. 33–57.

Witas H.W.

2001 Molecular anthropology. Touching the past through ancient DNA retrieval. Methodological aspects, „Przegląd Antropologiczny”, t. 64, s. 41–56.

Woźny J.

2000 *Symbolika przestrzeni miejsc grzebalnych w czasach ciałopalenia zwłok na ziemiach polskich (od środkowej epoki brązu do środkowego okresu lateńskiego)*, Bydgoszcz.

Sylwester Czopek

A FEW REMARKS ON THE FUNERAL ARCHAEOLOGY IN POLAND

Summary

Cemeteries and graves are one of the basic research materials in archaeology. For many cultures and periods they decide not only on the degree of our knowledge of burials and traditions connected with the cult of the dead, but they also influence our general knowledge of prehistory. In Polish archaeological literature various treatment of the funerary sources can be traced, depending on the methodological approach. The majority of works concerning this subject can be assigned to culture-historical archaeology, and these are the works from 1960s, 70s and 80s. Many of them, particularly those that describe the burial rite monographically, belong to the fundamental works of Polish archaeology. Processual archaeology is less visible in the burial research, as it especially focuses on the problems concerning the settlement archaeology. The new insight (post-processual and intertextual archaeology) gives us hope for the increase of intensity of research, analysis and interpretation, aiming to identify the attitudes towards the dead. These attitudes should be studied and interpreted by the subdiscipline which can be called “funeral archaeology” (with analogy to “settlement archaeology”, which refers to different sources, methods, interpretations and aims – table 1). It should have an interdisciplinary character, since the results of its research are influenced also by anthropologists, ethnologists, historians, religious studies scholars, etc. In this sense we can even postulate the establishing of “funerology” as the discipline that focuses on both the interpretation of various forms of cult of the dead as

well as on drawing conclusions from the physical presence of graves (human remains) not only in symbolic, but also in geographical sense. Basically, this case refers to possibly the widest interpretations stemming not only from the essence of an archeological source, but also from the variety of contextual relations and specialist analyzes, or even experiments (experimental archaeology).

However, the case of wide interpretation should not take place when the basic stages of analysis of archaeological data are omitted. Without these stages it is difficult to refer to the next ones, which use more general references. This problem can be illustrated by highly important terms referring to the chronology of graves and cemeteries, which are basic research results. Determining the lifetime of a cemetery is not only an important parameter for the description of archaeological artefacts found in graves, but also a basic factor having a crucial value e.g. for paleodemography.

The proposed questionnaire of funeral archaeology (table 2) considers 4 basic levels: archaeological excavation (discovery and examining of a grave/cemetery); elementary source analysis (description of basic features, dating, specialist analysis); basic interpretations (conclusions drawn from captured features of funeral rites and organization of cemeteries); interdisciplinary-funeral interpretations (paleodemographic studies, funeral synthesis, prehistoric/historic synthesis).

Funeral archaeology has a chance to contribute to general discussion on not only burial practices, but also

on the history of death. It results from the assumption that “the attitude towards death may seem almost unchanged in a very long period of time”, therefore this attitude (measured by e.g. archaeological observations), can constitute one of the features that characterize the culture of a certain period of time. Without understanding the nature of death in a society it is impossible to talk about the full knowledge of its history.

It can be even stated that getting to know the world of the dead is “an attempt to get to know the past”. Similarly to archaeology, it is true for many fields – from demography to philosophy, religion and art, where the references to death are very frequent and ignoring them makes the works which take up this subject entirely incomprehensible. This analogy is essential as it explains

the necessity of widespread, multifaceted treatment of funeral archaeology. Therefore, it can be stated that it is one of disciplines that examine burial culture of mankind in the perspective of a long-term existence. The particularly important contribution here is made by physical anthropology, which examines human bones, irrespective of the time of their burial.

Therefore, the science that examines the burial culture, both in particular chronological “cuts” or periods, and – more importantly – in longer periods of time (or even with the reference to particular regions) should be treated as interdisciplinary. It applies to science when it is understood as a mixture of the research of various disciplines which are linked by manifold relations.